

وزارت لشکر در دوره قاجاریه

هوشنگ خسرویگی *

تغییراتی، توسعه یافت. تشکیل وزارت لشکر در دوره فتحعلی شاه قاجار از آن جمله است.

لشکرنویس باشی

تا پیش از صفویه عارض لشکر مسئولیت امور اداری و مالی سپاه را به عهده داشت. دیوان عرض یکی از دیوانهای تشکیلات اداری ایران بود. در دوره صفویه این وظایف برعهده صاحب منصبی با عنوان لشکرنویس دیوان اعلی قرار داشت. لشکرنویس دیوان اعلی مسئولیت امور اداری و مالی نظامیان را عهده دار بود.^۱ ظاهراً او برای انجام وظایف خود لشکرنویسانی تحت امر داشت. او همچنین در حین حرکت سپهسالاران و سرداران برای مأموریت‌های نظامی، نایبی را از جانب خود همراه آنان روانه می‌کرد تا به حضور و غیاب و مواجب سپاهیان رسیدگی کنند (میرزا

چکیده: عنوان وزارت لشکر از ابداعات دوره فتحعلی شاه قاجار است. توسعه روابط خارجی ایران با دولتهای اروپایی، جنگهای طولانی ایران با روسیه و عثمانی و لزوم توجه به سازماندهی مناسب تشکیلات نظامی، زمینه ایجاد وزارتخانه‌ای تحت عنوان وزارت لشکر را در این دوره فراهم آورد. در حقیقت، منصب وزیر لشکر شکل توسعه یافته منصب لشکرنویس باشی دوره صفویه و پس از آن و نیز منصب عارض لشکر پیش از صفویه است.

هدف این مقاله بررسی سابقه تاریخی و جایگاه این منصب در اوایل دوره قاجاریه تا زمان تبدیل عنوان آن به وزارت جنگ و اصلاح تشکیلات آن در دوره ناصری است.

کلیدواژه: تاریخ ایران، قاجاریه، صفویه، وزارت لشکر، لشکرنویس، اصطلاحات دیوانی.

مقدمه

با انتقال قدرت سیاسی به قاجاریه، تشکیلات اداری همچون گذشته به فعالیت خود ادامه داد. با این حال همگام با شرایط جدید سیاسی، ضمن پذیرش

* عضو هیئت علمی دانشگاه پیام‌نور، سازمان مرکزی.
۱. در لغت‌نامه دهخدا در ذیل عنوان لشکرنویس نوشته شده: «صاحب منصبی در اعمال حسابی دولت، دارنده منصبی از مناصب مالیه قدیم، منصبی از مناصب محاسباتی به زمان قاجاریه»، در فرهنگ معین نیز به صورت ذیل معنی شده است: «خزانه‌دار لشکر، محاسب خزانه نظام (صفویان، قاجاریه)». نوایی در تعلیقات بر کتاب تاریخ عضدی، لشکرنویس را «متصدی حساب مواجب و علیق قشون» معنی کرده است. «دهخدا، ۱۹۹: معین، ۳/۳۵۸۷؛ عضدالدوله، ۱۳۵۵: ۱۸۸ تعلیقات.

نیز به نوبه خود در خرج آن ولایت منظور می‌کرد (مستوفی، ۱۳۴۳: ۱۹۱/۱).

یکی از مهمترین وظایف لشکرنویسان، آمارگیری از سپاهیان بود که خود سندی برای پرداخت مواجب قشون و برآورد مخارج آنها به حساب می‌آمد. لشکرنویسان وظیفه داشتند در هنگام سان سپاه، دسته‌ها و افواج مختلف لشکر را براساس دفاتر خود بخوانند که ظاهراً از این طریق به حضور و غیاب سپاهیان نظارت داشته باشند. جهانگیر میرزا اسم به اسم قلمدادشدن افواج سپاه به وسیله لشکرنویسان را در سان نظام اردوی محمدشاه در چمن بسطام ذکر کرده است (جهانگیرمیرزا، ۱۳۳۷: ۲۶۶). ساروی نیز در یک جمله بلبل را به لشکرنویسی تشبیه کرده که به خواندن اسامی عساکر پیاده سرو و سواره گل و حاضرگفتن جارچی همد در پیشگاه خدیو ربیع مشغول بوده است (ساروی، ۱۳۷۱: ۸۸).

لشکرنویسان بنا به وظایفی که برعهده داشتند، به رسته‌هایی تقسیم می‌شدند. اعتمادالسلطنه در ذیل عنوان لشکرنویسان و سررشته‌داران دفتر لشکر از افرادی با عنوان لشکرنویس، مهاجرنویس، مستوفی نظام، ناظم لشکر و... نام برده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۴۲۱/۱).

از لشکرنویسان دوره قاجار می‌توانیم از میرزا نصیر لشکرنویس، میرزا مجید لشکرنویس که در سال ۱۲۵۱ق بر اثر بیماری وبا درگذشتند (سپهر، ۱۳۴۴: ۲۴۷/۲) و نیز از میرزا اسدالله نوری برادر بزرگ وکیل‌الدوله فارس، محمدزکی خان و پسرش میرزا هدایت‌الله نام ببریم (نائینی، ۱۳۵۳: ۱۰۲؛ تاریخ قاجاریان، نسخه خطی برگ ۴۵). در سال ۱۲۶۹ق میر فتح‌الله، میرزا جانی، میرزا علی‌اکبر و میرزا اشرف لشکرنویس سردار از جمله لشکرنویسان بودند (آمار دارالخلافه تهران، ۱۳۶۸: ۱۹۴، ۷۲، ۵۹).

۲. فتحعلی‌شاه قاجار در یک فرمان اعطا درجه سرتیپی به عیسی‌خان امیرآخور باشی را به مستوفیان نظام و لشکرنویسان دیوان قضا نظام گوشزد کرده است. نک: میرزا محمد منشی، ۱۳۶۸: ۱۷۴.

سمعیان، ۱۳۶۸: ۴۰-۴۱، ۸ نصیری، ۱۳۷۱: ۶۵، ۵۹، ۵۶، ۱۱، ۱۰). احتمالاً این نایبان نیز از جمله لشکرنویسان دیوان اعلی بودند.

نادرشاه افشار پس از تاجگذاری دو نفر را به سمت لشکرنویسی دیوان اعلی، منصوب کرد (مروی، ۱۳۶۴: ۴۵۷/۲). مؤلف عالم‌آرای نادری از تقسیم وظایف میان این دو تن شرحی نداده است. ولی می‌دانیم که علاوه بر دو نفر فوق، لشکرنویسانی حضور داشته‌اند که زیر نظر آنها در مناطق مختلف کشور به انجام وظایف مالی و اداری سپاه از جمله آمارگیری از سپاهیان مشغول بوده‌اند (همان، ۳۸۷۱: ۲/۲۸، ۸۲۸، ۳/۲، ۱۱۷۵/۸۷۴۳، ۸۸۳۲، ۸۸۷).

مقام لشکرنویسی با تغییراتی در عنوان و نه در وظایف به دوره قاجاریه منتقل شده است. عنوان لشکرنویس دیوان اعلی به لشکرنویس باشی تغییر می‌کند ولی لشکرنویسان همچون گذشته تحت امر لشکرنویس باشی که جایگزین لشکرنویس دیوان اعلی شده بود به انجام وظیفه مشغول بودند. در دوره قاجاریه برخلاف دوره صفویه لشکرنویسان گرچه از نظر رتبه و اعتبار فروتر از مستوفیان بودند ولی از ابواب جمعی مستوفی‌الممالک به حساب نمی‌آمدند (نظام‌السلطنه، ۱۳۶۲: ۳۴۷؛ مینورسکی، ۱۳۶۸: ۹۹). در منابع بررسی شده به مطلبی دال بر تبعیت لشکرنویس- باشی از مستوفی‌الممالک برخورد نشد.

لمبتون نیز پس از توضیح مقام صدراعظم دوره قاجاریه می‌افزاید: دو دایره از دوایر مهم دولتی تحت اداره مستوفی‌الممالک و لشکرنویس بوده است. به عبارتی او دو رتبه فوق را که هر دو با تشکیلات مالیاتی پیوند داشته‌اند، به صورت تفکیک شده ذکر کرده است (لمبتون، ۱۳۶۳: ۱۰۸).

لشکرنویسان تحت امر لشکرنویس باشی به انجام وظایفی چون جمع و خرج قشون، ثبت و ضبط احکام و فرامین مربوط به نظامیان، خرج و تعدیل بروات مواجب و مخارج سپاهیان اشتغال داشتند.^۲ مستوفی می‌نویسد که لشکرنویسان هر ساله به صورت یکنواخت اسامی افراد و صاحب‌منصبان افواج را به ولایاتی که در آن مستقر بودند نوشته و به نزد مستوفی آن ولایت می‌فرستادند و مستوفی

خان نوری لشکرنویس باشی با عنوان وزیر لشکر نام می‌برد (همان، ۱۰۲، ۳۴۷، ۷۹، ۴۷). شاهزاده عضدالدوله نیز یک مورد از میرزا اسدالله خان نوری با عنوان وزیر لشکر و با این توصیف که «از نوکرهای مقرب نمره اول» دربار آغامحمدخان بوده است، یاد می‌کند (عضدالدوله، ۱۳۵۵: ۱۴۵).

در اینکه میرزا اسدالله خان نوری در عهد آغامحمدخان بالاترین مقام اداری سپاه را داشته است، شکی نیست زیرا همان‌گونه که ذکر شد منصب وزارت لشکر در سال ۱۲۲۱ ق تأسیس شده است. ولی به نظر می‌رسد که ذکر عنوان وزیر لشکر برای وی از طرف شاهزاده عضدالدوله ناشی از یک اشتباه بوده است. می‌دانیم که شاهزاده عضدالدوله کتاب خود را در سال ۱۳۰۴ ق یعنی سالها پس از تألیف کتاب *ناسخ‌التواریخ* سپهر تألیف کرده است. گذشته از آن عضدالدوله در شرح وقایع بعدی بار دیگر از میرزا اسدالله خان برادر میرزا آقاخان نوری صدراعظم نام برده است ولی به‌رغم آنکه منصب وزارت لشکر از مناصب مهم به حساب می‌آمده، این بار ذکری از عنوان او نمی‌کند (عضدالدوله، ۱۳۵۵: ۱۸).

رضاقلی خان هدایت مؤلف کتاب *روضه‌الصفاء*، از میرزا اسدالله خان نوری با عنوان لشکرنویس باشی نام می‌برد. واقعه انتصاب میرزا اسدالله خان به جای شاهزاده امام‌وردی میرزا سرکشیکچی باشی در سال ۱۲۳۸ ق را هر دو مؤلف یعنی سپهر و هدایت بیان می‌کنند. با این تفاوت که سپهر در ذکر عنوان میرزا اسدالله، عنوان وزیر لشکر را به کار می‌برد (سپهر، ۱۳۴۴: ۳۴۷/۱). گرچه رضاقلی خان هدایت مدتی پس از این واقعه از انتصاب میرزا اسدالله

وزارت لشکر

منصب لشکرنویس باشی تا پیش از ابداع منصب وزیر لشکر و ایجاد تشکیلات وزارت لشکر، مهمترین مقام اداری و مالی سپاه به حساب می‌آمد. فتحعلی‌شاه قاجار در سال ۱۲۲۱ ق تشکیلات اداری کشور را در اختیار چهار وزیر قرار داد: صدراعظم وزیر اول و سه نفر دیگر به ترتیب مستوفی‌الممالک، وزیر دارالانشا یعنی منشی‌الممالک و وزیر لشکر بودند (سپهر، ۱۳۴۴: ۱۴۷/۱؛ حسینی‌فسایی، ۱۳۶۷: ۱/۹۶۳ - ۹۶۲).^۳ در این تشکیلات لشکرنویس باشی فروتر از وزیر لشکر قرار گرفت.

با توجه به منابع، وظایف وزیر لشکر شامل کلیه امور اداری و مالی و تدارکاتی لشکر بوده است. امور محاسباتی و مواجب سپاهیان، ثبت و ضبط اسمی سربازان، تعیین مقدار جیره و مواجب هر یک و نیز علوفه سپاه، تأمین و تدارکات آلات و ادوات و اسلحه سپاهیان، آمارگیری از سپاه پس از جنگ و ارائه آمار کشته‌شدگان، مجروحان و مفقودان، برگزاری مراسم سان لشکر و رسیدگی به حضور و غیاب سپاه و ارائه گزارشات مربوط در این خصوص از جمله وظایف وزیر لشکر محسوب می‌شود (سپهر، ۱۳۴۴: ۱۰۲/۱، ۱۰۸؛ ۳۲۰، ۲۴۲، ۲۴۱، ۴۱/۲؛ هدایت، ۱۳۳۹: ۱۹۱، ۲۳۹؛ حسینی‌فسایی، ۱۳۶۷: ۱/۶۹۲؛ عضدالدوله، ۱۳۵۵: ۱۴۵؛ میرزا محمد منشی، ۱۳۳۸: ۱۸۴).

اولین وزیر لشکر دوره قاجاریه سید میرزا هدایت‌الله تفرشی بود. (حسینی‌فسایی، ۱۳۶۷: ۱/۹۶۲؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۵۵). سپهر مطالبی را ارائه می‌دهد که ما را در تعیین زمان ایجاد منصب وزارت لشکر و نیز انتصاب سید میرزا هدایت‌الله به منصب وزارت لشکر به اشتباه می‌اندازد. وی در وقایع ایجاد وزرای چهارگانه در سال ۱۲۲۱ ق تعمداً به جای میرزا هدایت‌الله تفرشی از میرزا اسدالله خان نوری نام می‌برد. او می‌نویسد نظم سپاه و وزارت لشکر را همچنان از بدو دولت شاه شهید تاکنون میرزا اسدالله خان نوری داشت (سپهر، ۱۳۴۴: ۱۴۷/۱). وی پیش از این نیز از میرزا اسدالله

۳. لمبتون در مورد تشکیلات اداری عهد فتحعلی‌شاه قاجار بدون ذکر مأخذ می‌نویسد پس از وزیر که به صدراعظم معروف بود، سه مقام عمده قرار داشتند که به ترتیب مستوفی‌الممالک، وزیر لشکر و منشی‌الممالک نامیده می‌شدند. نک: لمبتون، ۱۳۶۳: ص ۱۸۴.

۴. دکتر نوایی مصحح کتاب فوق نیز در تعلیقات خود و در شرح احوال میرزا اسدالله خان نوری، از او با عنوان لشکرنویس نام می‌برد که در سال ۱۲۴۵ هـ ق به منصب لشکرنویس باشی ارتقاء یافته است. نک: عضدالدوله، ۱۳۵۵: ۱۸۸، تعلیقات.

لشکر در دوره فتحعلی‌شاه یاد می‌کند. وی پس از ذکر انتصاب میرزا آقاخان نوری به منصب لشکرنویس‌باشی می‌نویسد: چون چندی از این مقدمه گذشت و قواعد دولّ خارجه در ایران معمول و شایع گشت، میرزا آقاخان نوری به منصب وزارت لشکر سرافراز و مفتخر آمد (خورموجی، ۱۳۶۳: ۱۰۶). ظاهراً خورموجی تشکیلات اداری جدید فتحعلی‌شاه در سال ۱۲۲۱ق را در خاطر نداشته و به نظر می‌رسد این غفلت ناشی از ضعف اولین وزیر لشکر بوده است. زیرا بعد از انتصاب میرزا هدایت تفرشی به منصب وزارت لشکر، ذکری از او در منابع دیده نشد. احتمالاً قدرت او تحت‌الشعاع میرزا اسدالله خان نوری لشکرنویس‌باشی که سابقه و تسلط فراوانی بر امور اداری و مالی لشکر داشته، قرار گرفته و منصب وزارت لشکر به یک مقام تشریفاتی بدل شده است.

پس از میرزا اسدالله خان نوری، فرزندش میرزا آقاخان لشکرنویس‌باشی شد. مدتی بعد وی به مقام وزارت لشکر منصوب گردید. با توسعه قدرت میرزا آقاخان نوری لشکرنویس‌باشی و انتصاب او به منصب وزارت لشکر، دوباره در اواخر حکومت فتحعلی‌شاه، مقام وزارت لشکر نضج گرفت. اعتضادالسلطنه در وقایع قبل از جلوس محمدشاه به تخت سلطنت، از میرزا آقاخان با عنوان وزیر لشکر نام می‌برد (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۴۲۰). سپهر نیز از تمشیت امور لشکر به دست میرزا آقاخان وزیر لشکر و در هنگامه مرگ فتحعلی‌شاه ذکر کرده (سپهر، ۱۳۴۴: ۱۸۴/۲) و اعتضادالسلطنه نیز با صراحت از تصدی میرزا آقاخان به منصب وزارت لشکر در اواخر سلطنت فتحعلی‌شاه یاد نموده است (اعتضادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۲۳۴).

ظاهراً در عهد صدارت میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی صدراعظم، خود متصدی منصب وزارت لشکر بوده، متبھی پس از قتل قائم مقام، دوباره میرزا آقاخان نوری عهده‌دار این سمت شده است. محمدشاه پس از صدور

خان نوری به منصب وزارت لشکر یاد می‌کند، ولی در شرح احوال او از عنوان وزارت نامی نمی‌برد. وی نامبرده را از اعظم رجال دولت ابدمدت که اختیار لشکر و لشکرنویسان را داشته، می‌داند و عنوان او را لشکرنویس‌باشی ذکر می‌کند (هدایت، ۱۳۳۹: ۶۳۰/۹). محمد جعفر نائینی مؤلف کتاب جامع جعفری نیز که کتاب خود را در ۱۲۴۵ ق تألیف کرده در بیان خاصان و مقربان دولت از میرزا اسدالله نوری با عنوان لشکرنویس نام می‌برد (نائینی، ۱۳۵۳: ۱۰۲). همچنین اعتمادالسلطنه در وقایع تعیین وزرای چهارگانه توسط فتحعلی‌شاه، به صراحت از خطای سپهر نام برده و یادآور می‌شود که سپهر به آن علت به جای میرزا هدایت وزیر لشکر، میرزا اسدالله نوری را قرار داده که کتاب خود را در عهد صدارت میرزا آقاخان نوری صدراعظم و فرزند اسدالله نوری نگاشته و برای خوشایند صدراعظم در هر جا که از میرزا اسدالله نوری نام می‌برد، عمداً اسم پدر صدراعظم یعنی میرزا اسدالله نوری را به تجلیل ذکر و او را با عنوان وزیر لشکر معرفی می‌کند (اعتضادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۵۵). خورموجی نیز تأکید می‌کند که میرزا اسدالله از ابتدای سلطنت مؤسس سلسله قاجار و تا اواسط سلطنت فتحعلی‌شاه عارض سپاه بوده و به واسطه صداقت و راست قلمی منصب لشکرنویس‌باشی یافته و پس از مرگ او میرزا آقاخان فرزندش لشکرنویس‌باشی درگاه شده است (خورموجی، ۱۳۳۳: ۱۰۶). از سوی دیگر در ابتدای یک فرمان از تفویض وزارت عساکر منصور به اسم مقرب‌الخاقان میرزا نصرالله ملقب به میرزا آقاخان فرزند میرزا اسدالله خان نوری ذکر شده که او به منصب نیل و خدمت جلیل لشکرنویس دیوان اعلی سرافراز شده است و در انتهای فرمان به لشکرنویسان گوشزد شده که وی را لشکرنویس‌باشی بالاستقلال و الاستقرار و الانفراد بدانند (میرزاهمدمشی، ۱۳۳۸: ۱۸۴).

با لحاظ موارد فوق و نیز اطلاعاتی که سپهر و فسایی در اختیار ما قرار داده‌اند، مسلم است که منصب وزارت لشکر در عهد سلطنت فتحعلی‌شاه در سال ۱۲۲۱ق ایجاد شده است (سپهر، ۱۳۴۴: ۱/۱۴۷؛ فسایی، ۱۳۶۷: ۱/۹۶۲). خورموجی نیز به صراحت از ایجاد منصب وزارت

عبدالوهاب‌خان، عنوان لشکرنویس باشی و نایب وزارت لشکر دارد و گروه زیادی لشکرنویس و مستوفی نظام و ... در اختیار داشته است. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۳/۳؛ همو، ۱۳۶۳: ۳۴۵/۱).

در سالنامه ۱۳۱۲ ق تشکیلات دولت ناصرالدین-شاه، مدیرالسلطنه با عنوان لشکرنویس باشی معرفی شده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۱۲: بخش سالنامه ۵). با توجه به اینکه اعتمادالسلطنه اطلاعات سالنامه این سال را براساس شرح تغییرات سال ۱۳۱۱ ق نوشته است، استنباط می‌شود که انتصاب مدیرالسلطنه به سمت لشکرنویس باشی به تازگی صورت گرفته است.

نتیجه

نظام اداری دولت قاجاریه با اقتباس از تشکیلات دولت صفویه شکل گرفت و همگام با توسعه تدریجی روابط خارجی متحمل تغییرات و تحولاتی شد. این تغییرات در تشکیلات دیوان و سازمان لشکری بسیار بیشتر از بخش دربار بود. بعضی از این تغییرات زمینه‌ساز ایجاد تحول در ساختار اداری ایران در دوره بعد شد.

الگوگرفتن از تشکیلات اداری دوره صفویه از جمله ویژگیهای سازمان اداری ایران در دوره قاجار است. ولی بررسی نشان می‌دهد بافت تشکیلات اداری ایران در اوایل دوره قاجاریه گرچه با اقتباس از سازمان اداری دولت صفویه شکل گرفته با این حال تحولات سیاسی و نظامی در دوره‌های حکومت افشاریه و زندیه و متعاقب آن در اوایل دوره قاجاریه و به‌خصوص توسعه روابط خارجی در این دوران و رویاروییهای نظامی در انطباق کامل این دوره با دوره صفویه از نظر اداری خلل وارد ساخته است. حضور نمایندگان و مستشاران نظامی دولتهای اروپایی در ایران و مسافرت مأموران ایرانی به دربار سایر پادشاهان و زمامداران سهم مهمی در بروز این تغییرات داشت. اطلاعاتی که سفرا و مقامات ایرانی از

فرمان وزارت حاجی میرزا آقاسی، اختیار معاملات و محاسبات و حصول مطالب و وصول مواجب و سان لشکر و عرض عسکر از قدیم و جدید و حاضر و غایب را به مقرب الخاقان و معتمدالسلطان میرزا آقاخان نوری تفویض کرد و وزیر لشکر لقب یافت (هدایت، ۱۳۳۹: ۱۶۸/۱۰). سپهر نیز می‌افزاید بعد از قائم مقام، وزارت لشکر همچنان خاص میرزا آقاخان وزیر لشکر بود زیرا هیچ‌کس توانایی انجام این کار را در خود نمی‌دید (سپهر، ۱۳۴۴: ۱۴۱/۲).

میرزا آقاخان تا اواخر حکومت محمدشاه عهده‌دار این سمت بود. اختلافات او با حاجی میرزا آقاسی صدراعظم محمدشاه موجب عزل وزیر لشکر از مقامش شد. محمدشاه بیمار که توان اداره کشور را نداشت، ترجیح داد حاجی میرزا آقاسی که حل و عقد امور را در دست داشت، باقی بماند. کار وزارت لشکر به میرزا فتح‌الله برادر میرزا آقاخان نوری محول گردید، ولی دیری نپایید که با شروع سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار، دوباره میرزا آقاخان نوری در زمان صدارت میرزا تقی‌خان امیرکبیر عهده‌دار منصب وزارت لشکر شد (سپهر، ۱۳۴۴: ۷۰/۳؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۲۳۴؛ همو، ۱۳۶۳: ۴۱/۱؛ خورموجی، ۱۳۶۳: ۱۰۶).

وزارت جنگ

در دوره ناصری با تغییراتی که ناصرالدین‌شاه قاجار در وزارتخانه‌ها ایجاد کرد، وزارت جنگ جایگزین وزارت لشکر شد. در این دوره کامران میرزا نایب‌السلطنه وزیر جنگ بود، در ۱۲۹۸ ق نظام‌الملک وزیر لشکر شد. در سالنامه دولت در سال ۱۲۹۹ ق نیز نظام‌الملک نه تنها وزیر لشکر بلکه عنوان رئیس دفتر لشکر را نیز داشته است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۵۰۴/۱؛ همو، مطلع‌الشمس، ۱۲۲۲/۲). مشخص نیست که آیا سمت اخیر همان لشکرنویس باشی است یا خیر؟ در سالنامه سالهای ۱۳۰۱ و ۱۳۰۶ ق دوباره به منصب لشکرنویس باشی برمی‌خوریم. در این سالها میرزا

سیاحت‌های خود در سایر کشورها به ایران می‌آوردند، در این تغییرات بسیار سهیم بوده است.

منابع

- آمار دارالخلافه تهران (۱۳۶۸)، به کوشش سیروس سعدوندیان و منصوره اتحادیه (نظام‌مافی)، نشر تاریخ ایران، تهران؛
- اعتمادالسلطنه، علیقلی میرزا (۱۳۷۰)، اکسیر التواریخ، به کوشش جمشید کیانفر، ویسمن، تهران؛
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۳)، المآثر والاثار، ج ۱، به کوشش ایرج افشار، اساطیر، تهران؛
- _____ (۱۳۱۲)، تاریخ فرانسه، ج ۱، بی‌جا، بی‌نا؛
- _____ (۱۳۶۲)، تاریخ منتظم ناصری، مصحح دکتر محمد اسماعیل رضوانی، دنیای کتاب، ۲، تهران؛
- _____ (۱۳۵۷)، صدرالتواریخ، به کوشش محمد مشیری، روزبهان، چاپ سوم، تهران؛
- تاریخ قاجاریان، نسخه خطی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۳۶ ب، تهران؛
- جهانگیر میرزا (۱۳۳۷)، تاریخ نو، به کوشش عباس اقبال، کتابخانه علی‌اکبر علمی و شرکا، تهران؛
- حسینی فسایی، میرزا حسن (۱۳۶۷)، فارسنامه ناصری، ج ۱، مصحح دکتر منصور رستگار فسایی، امیرکبیر، تهران؛
- خورموجی، محمد جعفر (۱۳۶۳)، حقایق‌الآخبار ناصری، به کوشش حسین خدیو جم، چاپ دوم، نی، تهران؛
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، ذیل ماده؛
- ساروی، محمدفتح‌الله بن محمدتقی (۱۳۷۱)، تاریخ محمادی (احسن‌التواریخ)، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، امیرکبیر، تهران؛
- سپهر، میرزا محمدتقی لسان‌الملک (۱۳۴۴)، ناسخ‌التواریخ سلاطین قاجاریه، مصحح محمد باقر بهبودی، اسلامیه، ۳، تهران؛

- عضدالدوله، سلطان احمد میرزا (۱۳۵۵)، تاریخ عضدی، به کوشش دکتر عبدالحسین نوایی، بابک، تهران؛
- لمبتون، آن. ک. س (۱۳۶۳)، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، مترجم یعقوب آژند، امیرکبیر، تهران؛
- مروی، محمد کاظم (۱۳۶۴)، عالم‌آرای نادری، ۳، ج، مصحح دکتر محمد امین ریاحی، زوار؛
- مستوفی، عبدالله (۱۳۴۳)، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، ج ۱، چاپ دوم، زوار، تهران؛
- معین، محمد، فرهنگ فارسی، ذیل ماده؛
- میرزا سمیعا (۱۳۶۸)، تذکره‌الملوک، به کوشش دکتر سید محمد دبیرسیاقی، چاپ دوم، امیرکبیر، تهران؛
- میرزا محمد منشی (فروغ) (۱۳۶۸)، اسناد و فرامین منتشر نشده قاجاری از دوران فتح‌علی‌شاه قاجار، به کوشش محمدعلی کریم‌زاده تبریزی، لندن؛
- مینورسکی (۱۳۶۸)، سازمان اداری حکومت صفوی یا تعلیقات مینورسکی بر تذکره‌الملوک، مترجم مسعود رجب‌نیا، چاپ دوم، امیرکبیر، تهران؛
- نائینی، محمد جعفرین محمدحسین (طرب) (۱۳۵۳)، جامع جعفری، انجمن آثار ملی، تهران؛
- نصیری، میرزا علی نقی (۱۳۷۱)، القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه، مصحح دکتر یوسف رحیملو، دانشگاه فردوسی، مشهد؛
- نظام‌السلطنه، حسین قلی‌خان (۱۳۶۲)، خاطرات و اسناد، به کوشش معصومه مافی، منصوره اتحادیه (نظام‌مافی) و سیروس سعدوندیان و حمید رام پیشه، چاپ دوم، نشر تاریخ ایران، تهران؛
- هدایت، رضاقلی‌خان (۱۳۳۹)، روضه‌الصفاء، ج ۸، ۹ و ۱۰، مرکزی - پیروز - خیام، قم. ■